

KOLTAI TAMÁS

Jellem és színész

■ HORVÁTH JÓZSEF (1924–2004) ■

Elejthetetlen, ahogy a *Három nővér* harmadik felvonásában Csebutikinként berobbant a színpadra. A két éve absztinens alkoholista orvost a tűzvész kivetkőztette önmagából, és részegen szembesítette a lét – nemcsak a saját léte, hanem az egész emberi egzisztencia – hiába-valóságával. Horváth József nem egy önreflexív értelmiségi kiábrándulását, hanem egy természetes ösztönlény vulkánkitörését ábrázolta. Félelmetes volt, ahogy ez a kedélyes ember megélte az önpusztító ösztinteségi rohamot. Az alakítás, miként Ascher Tamás legendás előadásában a legtöbb szereplő játéka, változott az évek során. Amikor utoljára láttam, 1994-ben – egy televíziós felvétel rögzítette, mielőtt levették volna a műsorról –, Horváth Csebutikinja minden korábbinál vadabb, elkese-redettebb és a szó szoros értelmében veszélyesebb volt. Ahogy bezuhant az ajtón, Bodnár Erika Olgája és Udvaros Dorottya Natasája rémülten iszkolt kifelé. Csatakosan, átizzadt ingben, fénylő, tar koponyáját keretező, szétzilált ősz hajcsomókkal, mezítláb tört előre, mint valami tank. Az alkohol okozta egyensúlyvesztés kiszámíthatatlanná tette, nem lehetett tudni, kit vagy mit fog elsodorni az útjából. Diabolikus erővel játszotta a részeget, Csebutikinja levedlett minden formát, egyenruhát, önkontrollt. A színész évek során egyre terbeleyesülő teste nemhogy vesztett volna mozgékonyaságából és atletikusságából, ellenkezőleg, robusztusabbá lett. Korábban csak odadülöngélt a lavórhoz, megmosta az arcát – volt úgy, hogy magára öntötte a lavór tartalmát –, mostanra már csak belecsapott a vízbe, mint aki nem képes többé koordinált mozgásra. Ahogy belenézett a tükörbe, és belevágta a vizes törülközőt, fölzokogott. Ráborult a mosdóállványra – „Bárcsak ne élnek már!” –, egész testét rázza a zokogás.

Ebben az előadásban Horváth alakítása fogalmazta meg a nihil, a „talán csak úgy látszik, hogy vagyunk” filozófiáját. A gyakran kedélyesen játszott csehovi morfondírozás a látszatlétről, a mindennapi élet egyszerre nevetséges és kínzó abszurditásáról egyre kíméletlenebb, egyre szenvedélyesebb, egyre végletesebb és egyre kilátástalanabb lett általa. Az eltört családi óra fölötti lamentálás kaján gúnykacajra készítette a tárgyak és ezáltal a tárgyak mögötti emlékek, a múlt, a teremtés illuzórikusságáról. A kacaj a hazugságnak szólt, és dührohamot váltott ki belőle: muszáj volt világgá kiáltania Natasa köztudott, de elhallgatott viszonyát Protapopovval. A robusztus igazmondót két embernek kellett lefognia és kicipelnie. Korábban úgy vágódott el, és úgy kapaszkodott föl az ágyra – remegő lábakkal, de egy kolosszus bikaerejével –, hogy ámulni lehetett a fizikai teljesítményen. Hetvenéves volt ekkor.

A *Három nővér* Csebutikinjaként (Szirtes Ágival)

A harmadik felvonásra a kijózanodott és kiábrándult Csebutikin megőrizte keménységét. „Bumszadtratta bumm, elfogyott a rum!”, kurjantotta a levegőbe a nonszensz mondókat mint az értelmetlen végjáték rezüméjét. „Nem mindegy?! Minden mindegy!”, harsogta kommentárját Tuzenbach haláláról a katonazene fölé. Aztán újságjába temetkezett, és úgy maradt.

Horváth Józsefben volt valami költői gyöngédség. Csebutikinjában is, a megkérgesült felszín mögött. Ahogy Parti Nagy Lajos *Mauzóleum* című groteszkjének Paparuska Károlyaként kiállt a gangra proli peep-show-t nézni – a gellérthegyi Szabadság-szobrot, akibe alanyian szerelmes volt –, az megcsillantotta a nehéz életűek és elesettek iránti eredendő együttérzést. Gyakran játszott úgynevezett kisembereket, a nép egyszerű gyermekeit, ahogy egy rossz közhellyel valaha mondtuk, de ezekben az alakításaiban sem lehetett soha föllelni a közhelyet. Elgondolkodhattunk volna azon, miből jön a színészi hitelesség. Életmegfigyelésből? Szakmai alázatból? Természetességből? Technikából? Csakhogy nem adott gondolkodnivalót. A szerepről igen, de a szerepjátszás hogyanjáról nem. Mesternek kell lenni hozzá a szó minden értelmében – ennyi az egész. *Az új lakás* előadásán – ebben a finoman elstilizált goldonis környezetben – bejött mint kárpitosmester. Mitől vált tévedhetetlenül valódivá, sőt igazgá a mesteremberi öntudat, amit behozott magával? Mitől lehetett hinni neki? Mitől volt az arcára, a tekintetébe, a gesztusaiba írva az életre szóló „hallgass a neved” *Az eltört korsó* című Kleist-színmű szótlan öregembereként? Titok, mondanám, ha nem tartózkodnék a színészet kódosításától. Tudás, mondom, mert tisztelen a színészt, aki ismeri az életet és a szakmáját.

Ízesen, kissé vidékiesen beszélt, gyermeki mosolya „kedves emberré” tette a színpadon is. De nemcsak a jovialitás, nemcsak Tiborc panasza tartozott hozzá, hanem a gúny, a szarkazmus, a figura bőre alá hatoló leleplező szenvedély is. Pazar szerepe volt *A revizor* Oszipja, ez a pimaszul nyegle, arcátlanságát, koszlott mosdatlanságát naturáliákkal egyértelműsítő mihaszna: szellelbellett urának méltó szolgája. Ravaszság, alamuszóság és az ingyenéléssel töltött élet mélységes tapasztalata egyesült benne. Nem csak kenyérré kenhető karaktereket tudott tökélyre vinni. Késői csúcsteljesítménye *Az elveszett levél* epizódja. Egy testes senkit játszott kitömvé, akit felsőbb utasításra képviselővé kell választani. Maga volt a hólyaggá fuvalkodott ostobaság és magabiztosság gusztustalan példánya, ahogy szétmorsázta ruháján a választási pogácsát, viszketegen az inge alá vakaródzott, a hastáján is lejjebb, a lába közé, miközben pillanatra sem hagyta abba szenilis hetvenkedését a korrupcióról, amely ide juttatta. Eleven emberi báb, történelmi mértékkel mérve is időtálló.

Hatalmas jellemszínész volt. Pályája a Nemzeti Színháztól a Katonáig a végtelen emberismeret tartományát ölelte föl.